

ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՐԲԱՌԻ «ՏԼՋՐԻ» ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերենի **սոսի (սօս(ի), սաւս(ի))** բուսանունը բարբառներում գրեթե չի պահպանվել: Վաղնջական ժամանակներից հայոց հավատալիքներում սրբացված այս ծառի անունը մեր բարբառներում հիմնականում կիրառվում է փոխառյալ **չինար** ձևով (պարսկերեն՝ **čenar**, թուրքերեն՝ **çinar**, ադրբեջաներեն՝ **çinar**): Հայերեն ավանդական **սոսի** տարբերակի բարբառային ձևերից հայտնի է միայն Սվեդիայի բարբառի **սուսա** ձևը¹:

Արցախի բարբառում առավել կիրառական է ծառանվան **տընջըրի** տարբերակը, որի ակնհայտ կապը անցյալի սկզբնաղբյուրներում (Եդիշե, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք) վկայված հայերեն **ճանդար(ի)** տարբերակի հետ նկատել է լեզվաբան Հրաչ Մարտիրոսյանը²:

Հրաչյա Աճառյանը³ և Գևորգ Ջահուկյանը⁴ **ճանդար(ի)** ծառանունը պարսկերեն (իրանական) փոխառություն են համարել՝ առանց ստուգաբանությունը մեկնելու: Հ. Մարտիրոսյանը, սակայն, ստուգաբանել է որպես միջին պարսկերենի **čandidan** («դողալ, երերալ, թրթռալ») և **dār** («ծառ») բառերից բաղկացած **čand dār** («դողացող ծառ») հարադրության ամփոփված ձև՝ հնարավոր համարելով նաև վերջինիս կապը նոր պարսկերենի **čenār** («սոսի») բառի հետ, իսկ Արցախի բարբառի **տընջըրին** ներկայացնելով որպես **ճանդարիի**՝ դրափոխությամբ հնչյունափոխված (**ճ/դ**) տարբերակ (**ճանդարի > ճընդըրի > դընջըրի > տընջըրի**):

Պատմաբան Հասմիկ Հմայակյանը, հենվելով Պետեր Կալմայերի⁵ և Երվանդ Գրեկյանի⁶ ուսումնասիրությունների վրա, ակնհայտ է համարում Արարատյան թագավորության Խալդի աստծուն նվիրված պաշտամունքային կառույցների՝ **սուսի** տաճարների անվանական նմանությունը **սոսի** բուսանվան հետ⁷:

¹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Դ, Ե., 1926, էջ 290:

² H. Martirosyan, *Armenian čandari 'plane tree', Iran and the Caucasus*, 18.1, Tehran, 2014, էջ 51-63:

³ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Գ, Ե., 1926, էջ 183-184:

⁴ Գ. Ջահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 488:

⁵ П. Калмeyer, *Символ Халди*, Древний Восток, 4, Е, 1993, էջ 184:

⁶ Է. Գրեկյան, *Ուրարտուի պետական դիցարանը*. – Ե. Գրեկյան, Մ. Բադալյան, Ն. Տիրացյան, Ա. Պետրոսյան, Բիայնիլի-Ուրարտու. աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք, Ե., 2018, էջ 21:

⁷ Հ. Հմայակյան, «Սօսի» բուսանվան ստուգաբանության փորձ, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, 2019, էջ 114-121: Հ. Հմայակյան, *Գրիգոր Ղափանցյանը և խեթագիտությունը*, Երևան 2016, էջ 82:

Միանգամայն հավանական համարելով այս կարծիքը՝ մեր տպավորությամբ այն ոչ միայն լույս է սփռում **սոսի** ծառի պաշտամունքի ակունքներին, այլև թույլ է տալիս Արցախի բարբառի **տընըջրի** ծառանվան ծագումը դիտարկել այլ տեսանկյունից:

Հ. Հմայակյանը մատնանշում է ոչ միայն Արարատյան թագավորության **սոսի** պաշտամունքային կառույցների և հայերենի **սոսի** բուսանվան ստուգաբանական կապը, այլև ուսումնասիրողների դիտարկումները ուրարտական **սոսի** տաճարների և կենաց ծառի կապի, ինչպես նաև, համապատասխանաբար, կենաց ծառի և սոսի ծառի հնարավոր կապի առնչությամբ⁸: Անկասկած, կարող ենք ենթադրել, որ սոսի սրբազան ծառը մեր նախնիները ընկալել են որպես տաճարին փոխարինող ծառ՝ տաճարի ծառ:

Ենթադրության օգտին են խոսում հայերենում **սոս (սոս)** բառի ունեցած մյուս իմաստները՝ «պերճ, հպարտ, սեգ, վեհ», «պայծառ գույն», «բարձրահասակ, վայելչագեղ, հաղթանդամ» և այլն, որոնք, անշուշտ, կապ ունեն տաճարի և սրբազան ծառի նախնական իմաստների հետ: Անգամ պատահական չենք համարում մեր օրերում էլ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին **վեհափառ, վեհ** մակդիրներով դիմելը և նրա նստավայրը **վեհարան** անվանելը:

Պատահական չէ նաև, որ վաղնջական ժամանակներից մինչև մեր օրերը Հայկական լեռնաշխարհի պաշտամունքային վայրերին կից աճում են դարավոր, հազարամյա սոսիներ, իսկ հասունացած ցորենի ցողուններից և հասկերից պատրաստվող՝ տան և ընտանիքի պահապան կենաց ծառերի տերևները հյուսվում են երեք, հինգ, յոթ կամ ավելի հասկերի փնջերով՝ հենց սոսու տերևների ակնհայտ նմանակմամբ⁹:

Այս առումով պատմահայր Մովսես Խորենացու հիշատակած Անուշավան Սոսանվեր¹⁰ նահապետի անունը կարելի է մեկնել ոչ միայն որպես «սոսու անտառին նվիրված», այլև առավել տրամաբանական «տաճարին նվիրված, տաճարանվեր» իմաստով:

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը՝ մեզ թույլ ենք տալիս ենթադրելու, որ հայերեն բարբառային **տընըջրի** ծառանունը կարող էր առաջանալ նաև հայերեն **տաճար** բառի սեռական հոլովից՝ **ն**-ի հավելմամբ, միջձայնավորային խուլի ձայնեղացմամբ (**ճ > ջ**), անշուշտ վանկերում **ա > ը** հնչյունափոխություններով՝ տաճարի **>** տաջարի **>** տանջարի **>** **տընըջրի** և ունենալ «տաճարի ծառ» նշանակությունը: **Տաճար** բառը, որի նախնական

⁸ Հ. Հմայակյան, «Սոսի» բուսանվան ստուգաբանության փորձ, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2019, էջ 117:

⁹ Հայոց տոնածիսական մշակույթն ըստ գեղանկարչուհի Լուսիկ Ագուլեցու ստեղծագործությունների, Ե., 2015, էջ 7-13, 27:

¹⁰ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1981, էջ 128:

իմաստները հայերենում եղել են՝ «պալատ, արքունիք», «սեղանատուն», «անկեղանոց, ծերանոց», «մեհյան», «աղոթատուն» և այլն, Հ. Աճառյանը¹¹ և Գ. Ջահուկյանը¹² կրկին համարել են իրանական փոխառություն՝ հին պարսկերենի **tačara** («պալատ, ապարանք») բառից, որը նոր պարսկերենում ստացել է **tajar** («ձմեռանոց», «շտեմարան, ամբար») իմաստը: Հայ լեզվաբանության դասականներն այստեղ ևս չեն մատնանշում բառի ստուգաբանությունը, սակայն, հայերենում բառի առավել ընդգրկուն իմաստային դաշտը, մասնավորապես՝ ծիսապաշտամունքային նշանակությունները, այն միանշանակ իրանական փոխառություն համարելը կասկածելի է դարձնում:

Այսպիսով, ինչպես **սոսի** բուսանունն է բխում **սուսի** տաճարի անունից, նույն օրինաչափությամբ և տրամաբանությամբ էլ **տընջըրի** կարող է բխել **տաճար** բառից, իսկ **ճանդար**ը կամ **ճանդարի**ն կարող է վերջինիս դրափոխված (**տ/ճ**) ձևը լինել՝ տաճարի > ճատարի > ճադարի > **ճանդարի**:

Վարդանյան Արտակ – Արցախի բարբառի «տնջրի» բուսանունվան ստուգաբանությունը. – Արցախի բարբառում կիրառվող՝ **սոսի** ծառանվան **տընջըրի** տարբերակի կապը անցյալի սկզբնաղբյուրներում (Եդիշե, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք) վկայված հայերեն **ճանդար(ի)** տարբերակի հետ նկատել է Հ. Մարտիրոսյանը և ստուգաբանել որպես միջին պարսկերենի **čandidan** («դողալ, երերալ, թրթռալ») և **dār** («ծառ») բառերից բաղկացած **čand dār** («դողացող ծառ») հարադրության ամփոփված ձև:

Հ. Հմայակյանը ակնհայտ է համարում Արարատյան թագավորության Խալդի աստծուն նվիրված պաշտամունքային կառույցների՝ **սուսի** տաճարների անվանական նմանությունը **սոսի** բուսանվան հետ, ինչպես նաև կապը Կենաց ծառի հետ:

Ինչպես **սոսի** բուսանունն է բխում **սուսի** տաճարի անունից, նույն օրինաչափությամբ և տրամաբանությամբ էլ **տընջըրի**ն կարող է բխել հայերենի **տաճար** բառի սեռական հոլովից և ունենալ «տաճարի ծառ» նշանակությունը (տաճարի > տաջարի > տանջարի > **տընջըրի**), իսկ **ճանդար(ի)** տարբերակը կարող է վերջինիս հնչյունափոխված ձևը լինել (տաճարի > ճատարի > ճադարի > **ճանդարի**):

Vardanyan Artak – Ethimology of the plant name “təṇəjri” of Artsakh dialect. – The connection of the **տընջըրի** **təṇəjri** variant of the plant name **սոսի** **sosi** (“platan”) used in the Artsakh dialect with the variant **ճանդար(ի)** **čandar(i)**, attested in the primary sources of the past (Yeghishe, Vardan Areveltsi, Kirakos Gandzaketsi and etc.) noticed Hrachya Martirosyan

¹¹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Դ, Ե., 1926, էջ 365:

¹² Գ. Ջահուկյան, նշված աշխատանքը, էջ 719:

and etymologized it as a generalized form of comparison, composed of the words **čandidan** (“tremble, flicker”) and **dār** (“tree”) of the Middle Persian language – **čand dār** (“trembling tree”).

Hasmik Hmayakyan considers obvious the similarity of the names of the cathedrals **susi** – religious buildings dedicated to the god Khaldi of the Ararat kingdom (Urartu), with the name of the plant **sosi**, as well as the connection with the Tree of Life.

As the name of the plant **sosi** comes from the name of the cathedral **susi**, with the same regularity and logic **tənəjri** can come from the genitive case of the word **տաճար tačar** (“temple”) in the Armenian language – **տաճարի tačari** and have the meaning “temple tree” (**տաճարի tačari** > **տաջարի tačari** > **տանջարի tančari** > **տընջըրի tənčari**), and the variant **ճանդար(ի)** may be the result of the latter's metathesis (**տաճարի tačari** > **ճատարի čatari** > **ճադարի čadari**).

Варданян Артак – Этимология названия растения “**tənəjri**” арцахского диалекта. – Связь употребляемого в арцахском диалекте варианта **տընջըրի tənčari** названия растения **unuhi sosi** (“платан”) с вариантом **ճանդար(ի) čandar(i)**, засвидетельствованная в первоисточниках прошлого (Егише, Вардан Аревелци, Киракос Гандзакечи и др.), заметил Рачия Мартиросян и этимологизировал как обобщенную форму сопоставления, составленную из слов **čandidan** («дрожать, трепетать, мерцать») и **dār** («дереву») среднеперсидского языка – **čand dār** («дрожащее дерево»).

Асмик Амаякян считает очевидным именное сходство соборов **susi** – культовых сооружений, посвященных богу Халди Арааратского царства (Урарту), с названием растения **sosi**, а также связь с Деревом жизни.

Как название растения **sosi** происходит от имени собора **susi**, с той же закономерностью и логикой **tənəjri** может происходить от родительного падежа слова **տաճար tačar** (“собор”) армянского языка – **տաճարի tačari** и иметь значение “дерево собора” (**տաճարի tačari** > **տաջարի tačari** > **տանջարի tančari** > **տընջըրի tənčari**), а вариант **ճանդար(ի)** может быть результатом метатезы последнего (**տաճարի tačari** > **ճատարի čatari** > **ճադարի čadari** > **čandari ճանդարի**):